

Politikai
röpiratok.

83.

83
637

SZÉCHENYI ISTVÁN

GRÓF

SZÉCHENYI ISTVÁN

A DÖBLINGI

MAGÁN-TÉBOLYDÁBAN.

3.

СМЕРЬ
СНЕГОВЫЙ ИСТВА
И ПОСЛЕД
МАГНА ТЕРМОЙ ДАВА

GRÓF
SZÉCHENYI ISTVÁN

A DÖBLINGI
MAGÁN-TÉBOLYDÁBAN.

IRTA

Dr. GÜSZMANN RUDOLF.

NEMETBŐL

B. J.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCLX.

L16752 00769223

1860

ZSÉCHENYI ISTVÁN

1860

NYOMATOTT LANDERER ÉS HECKENASTNÁL

Dr. BALLASZ GÉZA

B. N.

Pest, 1860. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

1857. sept. havában mutattattam be a fel-döb-
lingi magán-tébolyda tulajdonosa- és vezetőjének.

Dr. Görgent családja körében a parkban ülve
találtam és első tekintetre különös jelenet lepett
meg. A módttalanul elhizott vaskos derék, a kur-
ta meredt lábakon tünt először is szemembe és bi-
zonyára e meglepetésem a lelki-orvosra nézve nem
kedvező volt. E férfiú feje azonban előnyösnek lát-
szék, és ha ennek hatalmas idomával egész termete
összhangzásban lett volna, akkor e férfias, barna,
villámló fekete szemektől élénkitett arczon több
szellemi kifejezés látszanék, mintsem azt ily mér-
téktelenül széttertyedt alaknál föltenni lehetne.
Ámbár tudtommal csak mintegy negyven éves volt,
haja egészen ősz vala, valamint a gondosan ápolt,
arczát egészen körülvevő körszakál fénylő fekete
szine is a palástoló művészetet árulá el. Álla hegye
s felső ajka simára voltak borotválva. A vörösös,
poszgás arcz és sajátos bonhomiet, vidámságot,

s önfejlésüket tanúsító arcjáték az elkényeztetett élvadászt jellemzik. Az ő külső személyisége engem valamely cubai gyarmatosra emlékeztetett.

Ennyit előlegesen a férfiről, kinek csekély nevét a véletlen gunyora egy nagy névhez csatolta. Mi engemet illet, kevés nap mulva azon est után, mint rendelő orvos az intézetbe költöztem. Arról, mit ott tapasztalék, csak annyiban lesz említés e lapokon, mennyiben ezek a híres, nagy magyar hazafi szenvedésével összefüggnek.

* * *

Ki a döblingi Görgen-féle birtok jelesül készített parkjának lombozatos ösvényén keresztül a bejárástól az intézet felé halad, ez épület homlokzatának látásakor ennek szomorú rendeltetésére legkevésbé sem emlékeztetik. Inkább hasonlít az valamely díszes mezei lakhoz, a milyen környékén sok van. A nyájas, nyílt, virágokkal ékesített tér előtte, az urias, oszlopos kapuzat, a nagy ablakok, melyek főképp a második emeleten berácsozatlanok, egy bár korlátolt pillantást engednek a tulajdonos sok kényelemmel ellátott lakára, sőt a díszesen rácsosztott ablakok, melyek mögött bár egy-egy vidáman nevető vagy nyájasan integető lény látszik, az intézet céljában avatlan látogatót könnyen el-

ámithatják. Bécs vidékének egyik legmagasb pontján épülve, az épület elő-homlokzatáról belátni az egész fővárost a körös-körül elszórva fekvő összes falvakkal, mező-, és más városokkal együtt, Északkeletnek a Duna változatosan kigyózó, csillámló ágait, Délkeletnek a hóhegyet (Schneeberg) és a styriai Alpokat, míg a roppant látkör karimája részint a Kárpátoktól szegve, részint határozatlanul enyészik el. A hátsó homlokzat gyönyörű távszemlét nyújt a völgybe és a közel hegyekre, s a ki Kelet felé tekint, a városok szükségletei-, szenvedései- és számtalanul elfajzott bálványozásaira emlékeztetik, míg Nyugat bájoló szép békelehelő képet mutat főleg tavasz- és őszi, midőn a mezők, szántóföldek, szőlőhegyek és erdők szinponpázó növényzete kikél vagy elhervad. E homlokzat felől feküdt a döblingi híres remete lakása. Ott álmodozott ő néha a teremtő tavasz virágálma közt, s békélt ki a haragvó sorssal; ott érzé jól magát világos, illatos estéken, figyelve a fülmile csendesen elhaló panaszdalára, lágyult és szelid hangulatban önmaga és az emberek iránt. — Háta mögött az emberek kísérteties sürgése, előtte a bájló béke. — Mögötte esalatkozás és kín, előtte valóság és nyugalom. Ámde mind egyre vonták vissza a haza fájdalmai, bármily ékesszólással és ünnepélyesen beszélt is hozzá

a valóság. Kettő között állt ott, önmaga egy kettős képe a valónak, csalatkozásnak, bölcseségnek és tévelygésnek, nyugalomnak és kinnak.

* * *

Az intézetben való több napi tartózkodásom után a tulajdonos bemutatott a híres gróf Széchenyinek. Az ápolás alatt lévő betegeket már mind ismerém, de mint Görgen mondá, a gróf ezekhez nem számíttatott. Őt csak időnkint kelle meglátogatni és minden kívánságát lehetőleg teljesíteni.

Első látogatásom alkalmával a grófot írással foglalkozva leltem. Nyájasan köszönve fölkel, a tollat ovatosan srétszemek közé dugta, az épen megírt lapot félre tolt és mondá hogy üljek le. Mint futólag észrevehém, a lap valami száz hasonló lapból álló, gondosan az asztalra rakott kézirat folytatása lehetett. A gróf nyájas udvariassággal a házbani közellétemre, az új világba való utazásomra, s a kilátásra vonatkozólag élénk beszélgetésbe eredt. Midőn beszélgetésünk más országok egészségügyi rendőr-szabályaira esett, a gróf hangosan felkaczagva szavamba vágott és úgy nyilatkozott, hogy neki ezen német anyáskodás mind az öt érzékének botor- és nevetségesnek tetszik, mert ezen gyámság a gondolkodás-, maga kárán tanulás-, és önfel-

vigyázatra vezető leghatalmasb rúgókat bénítja meg és teszi tönkre. Az ember, ha mindent szájába rágának almát, ugorkát, tejet, sert, bort és gondolatot, a legközelebbi érdekei iránt is elbutulna. Önfelvigyázatra kell a népet képezni, s az önkárártóli óvatosság elkerülhetlen eszközeire és útjaira tanítani, nem pedig idegen szemeket, füleket, orrokat s nyelveket bérelni ki, és a mellett különfélekép megcsalatra, egyszer sem közelíteni meg a kitűzött czélt. Ezek s némi egyebek voltak a beszélgetés tárgyai, s jelölék az irányt, melyben a gróf különféle alkalmaknál nyilatkozni szokott.

A gróf kül személyisége is kellemesen lepette meg. Fejének szilárd alkata, a magas homlok, melyről a sima ős haj a koponyára volt simítva, az élénk, indulatban fényesen elővillámló szemek, a bozontos szétálló szemöldökök alatt az éles vágásu, csőralakulag leálló, hegyével a sűrű bajúszra hajló orr, a vékony, nyugodt állapotban összeszorított ajkak, a szép, jól ápolt, melléig érő ős szakál: ez egy antique tanulmányfő vala, mint őt ma *Gasser János* jól sikerült szobra láttatja.

Később e szép órát el fogom beszélni, midőn e szobor eredeti mintája életbe-lépett.

A gróf termete, kissé hajlott tartása daczára, még mindig erős és jóltáplált vala. Mozgásának ele-

vensége, erős hangjának romolhatlansága, gyors és draszticus mozdulatai, midőn indulatban jelentékeny szónoki tehetségét apródonkénti fokozással kifejté, elfeledteték életkora testi jelenségét.

Első látogatásomkor a gróf igen vidám kedvűnek mutatkozott, és kért hogy gyakorta látogassam meg. „Legalább az angol nyelvben való kölcsönös gyakorlatért is, ha már ő másképp semmi vonzerővel nem bírna.“

Én pedig örvendettem a kedvező rendeletnek, hogy a világot látott eszmedús rhapsodot (töredéket) még ezentul is hallgathatom és saját képezésem hasznára meglátogathatom.

A ragadozó állatok természete a szellemi zsákmány után törő embernél még erősebben támad fel, mint a túlnyomólag érzéki, ételgondolatokba merült lényeknél.

* * *

Azon napokban több ízben iparkodtam a grófnak az intézet, törvényhatóság és társadalom irányábani állásáról felvilágosítást nyerni.

A rejtélyes vendég a törvényhatósághoz beadni szokott jelentésen nem volt feljegyezve, a törvényszéki orvosok negyedévenkénti látogatásaik alkalmával sem kérdezősködtek utána.

Mit az intézettulajdonostól töredékekben kicsikartam, kevés határozott adattal szolgált. Ennek oka azonban nem akarathiány volt, minthogy én mindjárt észrevettem, hogy a doktornak legyőzhetlen álmokórságától kísért kövérségi átalakulásainak (Fettmetamorphose) egy lelki orvosra nézve rendkívül terhes emlékezet-gyöngeség volt következménye. Ime reá egy tény.

A gróf gyakran említé előttem a lehangoló benyomást, mit reá a doktor hely- és időviszonyokra mitsem hajtó álmosága tett. Ez utóbbi attól nem ritkán látogatása alatt valamely saját maga által felhozott thema fölötti beszélgetés közben lepetett meg. Ily esetekben a gróf igen tanácsosnak tartá székét hevesen odább mozdítani, vagy pedig egyik skatulya tetejét erősen lecsapni. Ily eszköz használt.

A doktor emlékezet-gyöngeségén a gróf másképp iparkodott segíteni, midőn a szerfölött álmos férfiú eltávoztakor ennek kezébe egy lapot nyomott, mire legutóbbi kívánságai valának följegyezve. Képzeltetni a gróf komikus elszörnyedését, midőn egy napon a kevés perczezel azelőtt szintily szándékból átadott papir, a szegény doktor kezeiből még az előszobán keresztül észrevétlenül kisiklott.

Ez orvosnak a gróf korábbi lelkiállapota felől való közlései azon állítólagos tényekre szorítkoz-

tak, mikép a gróf 1848. septemb. 5. e tébolydábani önakaratából származott megjelenése után elmeháborodottságának szembetűnő jeleit mutatá, s hogy kínos gyötrelmes aggályok kíséretében agyrémek és hallási csalódások lepték meg, gyakran valami valódi vagy képzelt robajtól riadt fel, s bottal fegyverkezve a szoba zugába állott, hogy hátát megvetve a képzelt betörő hóhéroknak ellenszegüljön, és nem ritkán támadt az orvosnak is ellene, azon tévhitben, hogy ez őt ellenségeinek elárulta. Az ily módon nyilvánult őrjöngés lassankint alább-alább hagyva s nagyobb engedékenységet tanusítva, mély búskomorságba ment át. A szenvedő sírva vallotta meg, hogy ő idézte elő hazája véres és iszonyú napjait és hogy ő okozta elvesztését.

Számtalanszor nyilatkozott így az orvos és a felügyelők előtt. Majd Cynicus közönyösségbe esett kényelem, rend, tisztaság iránt, szerfölött keveset olvasott és beszélt, gyakran ételt, italt makacsul elutasított, és komor gunnyasztás között élt egyik kegyetlen lassan tűnő naptól a másikig. Ez volt mind, mit a doktortól kitudtam. Tovább őt nem unszoltam, mert szeretett különböző adatokat tövel hegygyel összehányni és annak daczára consiliumok alkalmával valamely betegről való orvosi jelentések megválogatásában soha sem jött zavarba. Ily

esetekben vidám kedélylyel a legellenkezőbb, több betegen észrevett jelentéseket egy és ugyanazon betegség leírásában foglalá egybe, szilárd meggyőződéssel, hogy collegái irigy tudatlanok voltak és ő napfénytiszta, dönthetlen igazságot beszélt. Széles e világon nem láttam a tudatlanság-, hiúság-, önzés- és konokság nevetségesebb egybeállítását, mint ezen doktornál. Egyébiránt kötelességem azt felőle kinyilatkoztatni, hogy ő a szerencsétlen gróf kivánságait szüntelenül egész készséggel teljesítette, a nélkül hogy további fontolóra venné, ha ezen föltétlen készség a lélek-orvosi kötelességekkel megegyezik-e ?

A gróf végre búskomorságából annyira felgyógyult, hogy lassankint családja tagjainak, valamint egyik, másik barátjának a bejárhatást megengedé, az én időmben pedig már minden honfitársát, ki késztetve érzé magát a döblingi remetét magányában felkeresni, elfogadta.

A kényelem és jólét iránti fokozódó hajlamával aránylag kezdé gyakorolni vadul elhanyagolt szellemi és anyagi élveit, s ekkor a politikában és házi ügyeiben való munkás részvétét felületesen bírálva, uglátszék, hogy az intézetet bármely nap elhagyhatja. Családja hitt is a kecsegtető reményben, hogy a mélyen tisztelt öszt a jószágaira való átköltözésre

rábeszélhetik. De a gróf ily áltatásoknak nem lát-szék barátja lenni. Igen jól érzé, és megmondá vi-lágosan, hogy izgalmas kedélyénél fogva, a haza politikai szenvedései közepett szerencsétlenebb len-ne, mint e száműzetésben, hol mindazáltal azok, kik előtte drágák és kedvesek valának, kívánata és aka-rata szerint környezik.

„Én ezen intézetet csak halva fogom elhagyni, erre szavamat adom“, nyilatkozott több ízben előt-tem, „mit keresnék én öreg, romlatag ember a vi-lágban? Az ily vén ember csak férczelt mű, szét-válík eresztékeiből az egész. Majd a májban van szúrás, majd a vesében, majd a gyomor, majd a bél mondja fel szolgálatát. Ilyenkor itt is amott is van enyvezni való. Elvégre a limlom összetörök, és a haszontalan tárgyat bevetik egy gödörbe.“

* * *

Az intézetben való munkásságom első hete alatt a grófot csak ritkán látogattam meg. E miatt ő ne-kem szemrehányásokat tett, mit én eleinte nagyvi-lági udvariasságnak tulajdoníték. Nemsokára azon-ban meggyőződtem, hogy barátságos meghívása őszinte, mert ő azon időben átalán szívesen foga-dott el látogatásokat, hogy a világ állásáról min-den oldalról értesítve legyen, valamint hogy, jószá-

gai igazgatását átvévén, a világgal kölcsönös érintkezésben álljon. Rövid idő múlva fölkerít, hogy ha csak lehetséges, látogassam meg őt mindennap s minthogy később nevezetesebb eseteknél, melyek érdekeibe vágtak, gyakran kéretett magához, tehát alig múlt el nap, melyen a nevezetes férfúval rövidebb vagy hosszabb ideig nem társalogtam vagy melyen számomra dús tapasztalatainak kincseiből egy-egy értékes drágaság ne jutott volna. Ugyanekkor a gróf életmódjába is lehetőleg be lettem avatva, mely általános jellemző vonásokban itt következik.

A grófnak három egy sorban fekvő szoba állott rendelkezésére az első emeleten. Ezek közül kettőből a kilátás egy szép, s kettős fasorral diszesített térre szolgált, s ezek mellett és ezeken túl távszemle nyílt a völgybe és a közel hegységre.

De a gyönyörű kilátást a döblingi nagy temetőkert közelsége zavará meg, oly látvány, mely kevés emberre marad hatástalanul, s mely sokakat a múltra vagy jövőre szomorún és sejtelmesen emlékeztet. A gróf emlité egyszer ezen „memento mori“t egy házi eseményt csatolva hozzá, mi különben már előttem tudva volt, s mely, mint ő vélte, engem meggyőzött volna arról, hogy efféle, egy lelkibetegre nézve néha károsabb lehetne mint egy sírkert.

Bizonyos többféle czimmel bíró vén képmu-

tatónak feladata volt, az intézetben időnkint látogatásokat tenni. Egy, mély búskomorságban szenvedő hölgy egy napon ezen úrtól orvosi szemügy alá vétetett. A hölgy valamely férfi látogatás közeledtekor arczát szüntelen zsebkendőjébe rejté, hogy mint ő mondá, gyűlöletes vonásai által a férfúi szépérzékét ne sértse. Ő a szó szoros értelmében melancholicus volt, nem ritkán úgy kelle őt etetni, sokat sóhajtozott és sírt, úgy hogy lassankint tompa elmüvé vált, mely kimenetel a beteg érdekében, ha többé meg nem gyógyulhatott, kívánatos volt.

A tekintély és e hölgy között tehát ily párbeszéd keletkezett :

„Kisasszony, nézzen hát rám !“

„Oh !“

„Nem vagyok én szép ember ?“

„Oh !“

„Tegye félre azt a zsebkendőt ; szeretnék a szemei közé nézni !“

„Oh !“

„Jöjön, táncoljunk egyet !“

E szavaknál a tekintély a beteg karjához kapott, ki rémülten rántá magát vissza.

„Lássa ön“, mondá a gróf, „ez már az orvos,

kinek gondja van a lelki betegekre. Hát nem volt ez elmés találmány? Tánczoljunk egyet!”

Én megjegyzém, hogy az említett úr a régi megcsökönysödött bécsiekhez tartozik, és hogy már ma az új iskola derék igyekező erői által pótolva van.

Hanem a gróf lakásáról :

A harmadik szobának egy, a pitvarral szemközt álló ablak kölcsönzött világosságot. A gróf kívánatára a másik Nyugatra néző be vala falazva és szőnyeggel volt bevonva. Így a gróf a kilátást csak az ugynevezett „betegek kertje“ felé élvezte, azaz : egy mesterséges völgyeletben fekvő földsánczoktól kerített, gesztenyefákkal beültetett, négyszögű tér felé, hol a betegeknek a szebb évszakokban bizonyos órák idején szabad volt sétálni. A szöglet szoba ablaka alatt vala az ajtó, melyen keresztül az elmebetegeknek felügyelőikkel a betegek kertjébe vagy onnan visszamenni kellett.

Ha a gróf ezen ablaknál állott, intézetbeli számalomra méltó társait tökéletesen láthatá. Hanem ily pillanatokban nem volt tanácsos az ablaknál állani, mert valamelyik elmebeteg kíváncsisága és rakonczátlansága szóban és tagjártatásban különfélekép kitörhetett. A kilátásnak ezen ablakból szüntelen az intézet szomorú czéljára kelle emél-

keztetni. És mégis a gróf a harmadik szobában legjobban szeretett tartózkodni. Ott olvasott, ott írt, ott fogadott el látogatásokat, ott szokott gyakran reggelig sakkozni, ott aludt, hogy néhány órai pihenés után régi kénytetett napi foglalkozását folytassa.

Már kora hajnalban reggeli pongyolájában íróasztala előtt ült, írás- és olvasással foglalkozva; ezután az ablakot kinyitatta, s erre egy vagy félnémet mérföldnyi sétáját tevő meg, a hálószoba ablakától kezdve gyors léptekkel sietett át hosszában a szobasoron és vissza, s valahányszor kiindulási helyére érkezett, egy fényes réz krajczárt vetett egy skatulyába, hogy végtére a pénzek, melyek a bizonyos számú léptek összegét jelölték, a megjárt út egész hosszát felszámíthassák.

„Ma már megjártam egy mérföldet“ vagy „ma csak egy negyed mérföldet tudtam megjárni“, hangzának a gróf tudósításai ezen életrendi szabály betöltése vagy elhanyagolása felől.

Séta és reggelizés után felöltözködött, a két felügyelő egyikének segítségével, a melyiknek épen „napja volt.“ A gróf minden reggel egész testét jéghideg vízzel szokta megmosatni, valamint ő általában azon időben már testi jóllétére nézve régóta nélkülözött gondoskodást tanusított. Ha reggel

az öltözőszobának a folyosóra nyíló ajtaját zárva lettem, a gróf még toilettejével volt elfoglalva.

Ily esetekben ki szokta ajtaját nyittatni, hogy társaságban csevegve és tréfálva a henye bábuvá léteiről, az idő észrevétlen folyjon le.

Öltözés után a gróf nagyobb részt irással szokott foglalkozni. Az intézetben való lételem ideje alatt mindennemű polemikus és politikus tartalmu iratokkal foglalkozék, melyek némelyike, gondolom, sajtó alá volt készítve, és nem ritkán olvasott fel előttem az épen rövid idő előtt megirt helyekből, ha azok sikerülte fölött örvendett. Ugyanez időben a fáradhatlan férfi „a fészek bölcsészetére“ mint ő nevezé, gazdag anyagokat szedett egybe. Abban minden távolutazásaiban tett, a mostani emberi lakás czélszerűsége- és károosságára vonatkozó tapasztalásait és hozzájuk kapcsolt bíráló észrevételeit akará lerakni, s e szándék eléggé tanúsítja, hogy a tébolyda falai közt tiz év óta lakó gondolkozó nem veszté el szemei elől embertársai boldogságát és fájdalmait. Nem tudom folytatta-e a gróf ezen iratot vagy be is végezte, de gyanítható, hogy nemsokára a mozgalmas idő sürgösebb feladatot nyújtott a gondolkozás- és írásra.

A gróf gyakori levelezésben állott családjával, barátai-, gazdatisztjei- és sok más nagy és csekély

emberrel, kik mindegyikének saját hatáskörével megfelelő kérelme volt hozzá.

A szülői- és hitvesi szeretetnek, a meleg férfias barátságnak, a föltétlen tiszteletnek, fiatal lelkese-
désnek, az érzékeny kibékülésnek számtalan szálai
huzódtak Keletről a magányosan fekvő szomoru
ház felé. És a nevezetes férfiú ugyanitt mindezen
szálakat felfogta, és a honszeretetet egyetlen
fennhatalmu érzeményébe szötte. S mindenki ezen
szeretetre gondol halála után, és azért jár egy
egész nép gyászban; azért némul el ének és zene
a fájdalom-lepte országban; ezért lebegnek fekete
zászlók a hajókon, gyászlobogók a városokban, és
gyászdalok a légben. Ezért a hat heti országos
gyász egy királyi birodalomban, mint gyászemlék-
jel egy egyszerű koporsó fölött.

Saját hazámra gondolok, feldaraboltságának
szégyenére, és a tunyaság, gyöngeség és elcsene-
vészes philosophiájára, mely minket mindentől meg-
fosztott, a nemzet erejétől, bátorságától és létező-
sétől. Nézzetek Kelet népére, és tanuljátok szeretni
az egységet, és ha az emberinek bálványozását ki-
nevetitek, mutassátok meg nekem embereitekben
az istenit.

A gróf majd minden nap szokott látogatásokat elfogadni, melyeket azon időben már nagyszámmal kapott volt. Rendkívül gondos, gyöngéd családján, mely majd minden nap megfordult nála, és hű barátjain kívül, kik között *Lonovits* püspök mindvégig majdnem leggyakrabbi hűségese látogatója volt, sok politikai és irodalmi celebritás látogatta.

De különösen egy nevezetes látogatásról akarok itt emlékezni.

1858-ik év nyarán egy reggel, a napra pontosan nem emlékezem, a grófnál voltam, ő pongyolájában íróasztala mellett ült, és egy la trappei látogatásáról beszélt s azon hatásról, mit reá oly alázatos és lemondó élet, mint a karthausiaké, tett. Ezen barátok egész éven át minden éjjélkor cellájokból a templom felé zarándokolnak. Körülök az életnek semmi nesze. Ott a földi szenvedélyek mindörökre kitombolták magukat. A gróf nagy melegséggel beszélte el, mint akarta ő minden barát arczáról annak lelki-titkát leolvasni s a kolostorban való többnap tartózkodásának ideje alatt, mily buzgalommal törekedett az ottani rendszabályokkal megismerkedni.

Az előszobából valami nesz költé fel az ősz figyelmét, ki szívreható czélzásokat beszélt el saját

helyzetére, s gyorsan törült le szemeiből egy könnyüt. Még ily megindultnak őt soha sem látám. Ő különben az érzelem hőmérőjére szokott figyelni, s szíve közép mérsékletére vigyázott. Ellensége volt az ugynevezett kedélyességnek s kivált a bécsiek kedélyességének, mely csupán egykedvűségben és gondolkozás-restségben gyökerezik. Egy jó „halberl Bier,“ valami emberi lénynek tetszetős alakja, valami színházi tréfa kedvük egész tárát kimeríti. — Náluk az „érzelem mértéke“ nem létezik. Nekik minden „so viel gut“ vagy „so viel schlecht“ oly kifejezésmód, mely az egyszerű fogalom meghatározásánál a gondolat-hiányt árulja el.

Igy okoskodott a gróf beszédközben az én mindazáltal napról-napra komolyabbá, okosabbá és tartózkodóbbá váló hazámfiái kedélyessége felől.

A felügyelő lépett be a szobába.

„Van valaki odakünt?“ kérdé a gróf.

„Szolgálatjára, egy úr; azt mondja: csak a régi nádor *Józsefét* jelentsem be.“

„Alkalmasint valami kéregetés“ mormogott a gróf, „hogyan néz ki?“

„Egyenruhás úr.“

„Jöjjen be.“

A felügyelő kiment s nemsokára egy magas, erőteljes ifju alak egyenruhában a küszöbön meg-

jelent. A gróf a kétkedés és meglepetés kifejezésével tekint a hadfira, lassan felemelkedik, s egy lépést hátratántorodva végre a magas vendéget magyar nyelven üdvözli.

József főherceg volt, vagy a régi nádor Józsefe, mint magát nevezé.

Gróf Széchenyi hajdan a császári herceget karjain ringatta. E férfi megtisztelő látogatásának őt örömmel kelle meglepni.

* * *

A gróf naponkint négy és fél öt óra közt ült ebédhez, igen mértékletesen evett és ivott, s sajnálta, hogy bort nem ihatik, mert ennek élvezete után gyakran a máj környékén érzékeny fájdalom lepi meg. Voltak súlyos esetek, melyek után a gróf bőre sárga színt váltott és hetekig sem birt felüldülni. 1858 év tavaszán neuralgia lepte meg, s egyszer éjfélben engem sürgetőleg hivatott, szörnyű fájdalmakat érezve. Egy karszékben összehuzódva találtam őt, sápadtan, képéből kikelve, és alig vala képes hogyanlétét előadni. Morphiumot adék neki, és úgy gondolom, hogy a kellő szert eltaláltam vagy a szerencse nyájas védelme segített, mert a szen-

vedő nemsokára jobban lett és reggeli három óra felé jótékony álomba merült.

Különben orvosi munkásságomat a gróf két ízben vette sürgetőleg igénybe. De voltak idősebb és különbözőleg tapasztaltabb orvosok is, kiknek tanácsa a szorongva aggódó család sürgetésére igénybe vétetett.

A gróf az orvosok csalhatatlanságában nem sokat bízott s szívesen változtatott orvost inkább azon szándékból, hogy új látogatásokat nyerjen és csupán az emberekkel mulassa magát, mintsem azért, hogy magát elrontassa. Egyedül a sebészet ébreszté fel figyelmét. És egy, Schuh tanártól az ő jelenlétében véghez vitt műtétről szólva alig győzte eléggé dicsérni a mostani sebészet reál hathatosságát. Az is különösen mulattatá, midőn az Amerikában dívó nyomoruságos orvosi sáfárkodást és azon erőködést beszéltem el, melylyel a sárgaláznak vesztegházak (quarantaine) és egyéb költséges humbugok segélyével ellene működtek.

1855-ben az Egyesült-államokban egy nyomtatvány jelent meg státusköltségen, melyet a gróf szemléletére adtam. A kormány a déli egyesület, — az Antillák, — Közép- és Dél-Amerika leghirnevesb orvosaihoz egy írásbeli kérelemmel fordult, mely annyiból állt, hogy a tudós urak orvosi tapaszta-

lásuknak, a sárgalázra vonatkozó, hatáskörükben gyűjtött kincseit legyenek szivesek egy iratban letenni, és ez utóbbit a kormány elé kinyomatás és közzététel végett terjesztenék fel. A gróf e könyvet olvasta és egy erre más helyen irt ítéletemnek folytonosan örvendeni látszott. Neki eleme volt a tagadás, és ez ítéletben tagadás állott.

Valójában e könyvből az sül ki: hogy a sárgaláz már mélyen délfelé uralg, de a magas északon is jelen van; hogy a mocsáros síkokon s azok tőszomszédságában igen roszakaratulag nyilvánul, de a magas hegységeken is dühöngött már; hogy a mely évben a lápfoldekről hébe-hóba eltűnt, a roppant hegységekről nem akart tisztulni; hogy leginkább a már egyszer látogatott vidéken tűnik ismét fel, de oly vidékeket és városokat is pusztított már ki, hol emberemlékezet óta nevét sem ismerték ezen bajnak; — hogy hatalmát leginkább a piros, telt pofás egyéniségeken próbálgatja legrombolóbb hatással, de az idegzetes sápadt arczokkal és gyöngé természettel sem sokat teketóriázik; hogy a kivándorlottak és az éghajlattól idegenekre hatalmas étvágyat mutat, de a bennszülöttek közül is a városok fél és két harmadrészét falta már fel; hogy e bajra csak egyszer van fogékonyság, de kétszeri sem ritka; hogy majd egy, majd más alak-

ban mutatkozik, s ennél fogva majd egy majd másféle szert kell használni; — hogy

Itt a gróf vidáman felkaczagott s így kiálta :

„Hogy ez urak arról irtak, a mire szükség nem volt, és a mire szükség lett volna, azt nem tapasztalták.“

A rabszolga-kérdés is melegen érdekelte, mert ez időben keringtek egész Európában Beecher Stowe hazugságai. — Én a gyarmatokon huzamos ideig tartózkodám, s elbeszéltem neki mindent, a mit tudtam.

* * *

A gróf makacs álomtalanságban szenvedett, és arról gondolkozott, hogy valami az ő szellemi tevékenységének megfelelő szórakozási eszközt szerezzen. — A kártyát nem szenvedhette, ennél fogva a hajdanában oly nagy előszeretettel üzött sakkjátékhoz fogott. E célból a szükséges játszó-eszközt a házba megrendelte. Ekkor az alakoknak csontból, fából vagy ércből való viszonylagos tartóssága és szépsége hosszas vitára adott alkalmat. Az angol gyártmányok, főleg a nehéz fából valók, leginkább megfeleltek a gróf kívánatának, miután ezek célszerűsége a szilárdság egyesült előnyeiben és a zaj

nélküli kezelésben állott. E csekélynek látszó elsőség felől szívesen teszek említést. Ugy látszék, mint-ha a gróf ekkép ezen gondolat-gépeket szakadatlan forgalomban akarná tartani, s ha felgondoljuk, hogy neki az intézetben való tartózkodásának első éveiben csaknem kizárólag műveletlen és buta emberekkel kelle közlekedni, kiket ő apró kívánságainak kielégítő betöltésére iskolázott, tökéletesen képzelhetjük, hogy később mily pedánsul rostált meg minden kicsinységet. A kívánt sakk-tábla tehát az alakokkal együtt készen volt, hanem nagyobb volt annál egy türelmes játszótársat keríteni. — Egy tanult játészó automat minden egyéb képzettség nélkül épen oly czélszerütlen volt, mint egy jeles képzettségü ember a játék kellő ismerete nélkül. A gróf a keresett játészó-társnak idő-vesztességét havonkinti száz fttal szándékozott megtéríteni. A játék ideje esti hat órára volt szabva. Az illetőnek azonban játék-késztséggel, képzettséggel, türelemmel és elég üres idővel kelle birnia, hogy e nevetségig komoly játészokra alkalmas legyen. Nem emlékszem már mindazon németekre, melyek között e kívánt játészóbútor kerestetett — de arra igen, hogy ez a németek közt lön felfedezve, és pedig ezen áldott nép költőinek sorában. Egy író, ki távolabb fekvő és kisebb honában nem csekély névre

tett szert, mohón kapott ezen különös kereset-módon, valószínűleg hogy jövedelmezőbb állást szerezzen, hogy egy nemzet képezője és tanítójának hivatalát gond nélkül tölthesse be. — Egyébiránt az is lehet, hogy a nagy hazafi és reformator mysteriosus társasága volt indoka ajánlkozásának. Ott ültek tehát mindketten a sakkasztal mellett, hosszú téli estéken nem ritkán délutáni öt vagy hat órától reggeli egy, két, sőt három óráig is. Természetesen szün- és nyugálmások is tartattak. — De minden bizonynyal „az igába szorított pegasus“ soha sem volt sikerültebben illusztrálva mint ekkor. Ilyenkor néha a rossz kedvnek vagy a német egyetértés és német türelem sarcasticus dicsőítésének némi lábdacsait kellett lenyelnie. Az eszmeviharzó szómilliomos a mindenünnen gazdag élettapasztalatokat szerzett gondolkozó előtt olykor talán elég nevetségesnek tűnt fel. — Azonban éppen ezen egymással ellenkező nézetek nyitottak bő forrást a szóvitára és szórakozásra.

A gróf, még miután a költő fáradságos hivataláról rég lemondott is, szívesen mulatta magát ennek műveivel, s ezek mély költői élénk tartalmáról kedvezőleg nyilatkozott. — Ezen érdekes viszony, mely két nevezetes férfi ellenkező szükségéből

származott, a beszélgetésre mindkét részről huza-mos ideig bő anyagot nyújtott. — A német költő helyét nemsokára elmenté után, a grófnak egy polgári honfitársa pótolta, egy szerfölött iparkodó, különféle viszonyoktól látogatott, mintegy husz éves fiatal ember, ki még sokkal csekélyebb bérért kész volt éjszakáit feláldozni, míg nappal tanítói minőségben érdemlé meg kenyerét, és még nyelvelvi s technikai tanulmányokkal is volt elfoglalva.

A szegény ifjú egy korán érett jellemnek, egy férfiasan küzdő, büszke természetnek képét láttatá velem, mely keserveit keblébe zárja, s panasza ritkán szólal fel a sors s emberek ellen, legkevésbbé pedig, hogy általa alamizsnát rimánkodjék. Ő a grófnak is nagy kegyében látszott állani, s ettől mindenkor dicsérő elismeréssel említettett. Ezen ifju ember tehát néha esti öt vagy hat órától hajnalig ült tiszteletreméltó játszótársával a sakk-asztal mellett. Ilyenkor egy kamrában számára fekhely vettetett a földre, honnan ő már három négy órai pihenés után felkelt, hogy a városba induljon. Így ment ez az egész hoszu télen keresztül. „A magyar sakkozó“ mint az intézetbeliek nevezték, egyszerre hanyaggá lett, s a játék egy vagy más napját látogatás nélkül hagyá elmúlni. Sápadtabb színben is volt, mint rendesen, és zavart vonásai kedélybajra

mutattak. Most már periodicus heves fejfájásról és kinos álomtalanságról panaszkodott. Erre egy napon azon hír terjedt el a háznál, hogy „a sakkozó megtébolyodott,“ mely újság a gróffal is bámulatosan minden tartózkodás és kimélet nélkül közöltetett. — A gróf ezen gyászos esemény felől igen nyugodtan nyilatkozott, ámbár könnyű izgékony-ságánál fogva tán egyebet gondolt, mint a mint nyilatkozott. Mindenesetre a véletlennek szörnyű szélye vala két szerencsétlent így csatolni együvé. — Az egyik látja a mélységet, kerülni akarja s az önmentés mohóságában a másikat buktatja bele. Mi az egyiknek mint szórakozás gyógyszerül szolgált volna, a másiknak észtébolýító mérég vala. Általában a gróf sakktársa fölött balesillagzat látszott uralkodni, mert kevés nappal ezelőtt, mindjárt a nagy reformator halála után, titkára Kiss az elmezavartnak világos nyomait árulá el, s ennek következtében a köz-tébolydába záratott.

* * *

Majdnem tiz évet töltött a gróf az intézetben, a nélkül hogy a ház küszöbét csak egyszer is átlépte volna. Első években a legesendesebb magányba temetkezett; lassankint tágult társasági köre,

s eszközeiről gondolkozott, hogy nagyobb változatos-
sággal bíró szórakozásra tegyen szert. Nemsokára
mulatságának élénksége és környezetének gyak-
rabbi változtatása sem látszott őt eléggé kielégíteni.
Efféle symptomák ritkán mutatkoztak ugyan, de
a nyugtalanul reménylő család figyelmét nem ke-
rülheték ki. Most már minden alkalmat megragad-
tak, azokat az időnkint fel-felmerülő szabadság
utáni gondolatokkal összekapcsolandó. Arról gon-
dolkoztak, hogy a gróf lakásának ablakaival szem-
közt álló nyílt téren egy vagy más mutatványt ren-
dezzenek, hogy őt rávegyék, mikép kényelmesebb
lakhatás végett a szabadba menjen. Lássuk, meny-
nyire sikerült a szeretetnek ezen megható fortélya.

1858-ban télen a gróf két mostoha fia ugróver-
senyt rendezett. A gróf ezen verseny iránt élénk
részvétet tanusított, és a győzőnek pályadíjt tűzött
ki, nem tudom hány aranyat. A verseny napja és
órája meg valának határozva, és az intézettulajdo-
nos felkérte, a pontosan kijelelt helyen három
láb széles és húsz láb hosszú ugrópályát készíttetni.
Ugy lön, az adott térmérték szerint homokréteget
terítének el és az ugráshoz szükséges készületet
felállították.

A nap és az óra elérkeztek. A fivérek megjele-
nének. A gróf ritka derűtséget mutatott. Az abla-

kot kinyitották. A fiúk úgy vélekedtek, hogy közelebb nézve az ugróverseny érdekesb lenne. A folyosó-ajtót kinyiták, és a gróf a legjobb kedvvel ment le a lépcsőn, s elhagyta a házat, hogy a versenynél jelen legyen. Ott állott keresztbefont karokkal, legelőször a szabad ég alatt, a két fiatal ember testi fürgeségén gyönyörködve. De nemsokára ismét a régi zordon komolyságot ölték fel vonásai. Ijedt tekintetet vetett maga körül, s ezen lépése felől bosszúsán látszék gondolkozni. Gyorsan meg is indult innét, s én megilletődve néztem utána. A természet beteges nyilvánulása volt-e ez a rögtön változott jelenet szokatlan, hathatós benyomása folytán, vagy egy titokteljes fogadásnak szemrehányó emlékeztetése, vagy együvé működése mind a kettőnek?

* * *

A verseny után fél év folyt le, a nélkül hogy a gróf a ház küszöbét újra átlépte volna. Azonban volt mégis egy hasonló eset, és pedig ugyan-ezen év nyarában.

Családja által értesült a gróf, hogy a fürdés a Fertőben a kastély közelében nem igen kényelmes, s ő gondolkozás után egy sajátságos kocsimintát rajzolt, melyben egy jármű minémiségének egy fürdősátorával kelle egyesülni. Ezen sátorra egy

tetszés szerint odább tolható sátortető volt alkalmazva, mely által az ember magát a nap ellen óvhatta, vagy pedig a szabad ég alatt le- és felöltözhett, mely célra a kellő bútorszükségletről elmésen volt gondoskodva. Magas kerekék lehetőségessé tévék a vízbe való mély bejárást, hol egy széles lépcsőn, mely könnyen leereszthető volt, kényelmesen és biztosan lehetett lemenni.

Ezen minta tehát dr. Guthertz ügyvédre, ki honfitársai közt ritka kivétel gyanánt minden újat és hasznosat különös bizalommal karol fel és magának Bécs művelődési történetében az egyfogatu bérkosik behozatala által tisztelt nevet szerzett, tehát mint mondánk, ezen minta, kivétel végett ő reá bízott. Nemsokára a sajtóságos jármű teljesen el lön készítve és hogy a gróf megbírálhassa, oda kelle vitetnie. A gróf a nézés végetti kiállításra határozott napon családját magához hívta. A kocsi megjelent. Kévés percczel ennek megérkezte után a gróf családja körében ismét a szabad ég alatt állott, a járművet minden oldalról megvizsgálta, a készítőnek még néhány javításra vonatkozó tanácsot adott, és a legszebb idő daczára néhány percnyi otlétel után lakásába ismét visszatért.

Ezen két esemény némelyeket azon reményre bátorított, hogy a gróf lassankint nagyobb kirán-

dulásokat teszen, s végre az intézetet oda fogja hagyni, hogy családja kebelében dicső és nehéz próbáltatásokon keresztülment életét békében fejezhesse be.

Én ezen véleményben nem értheték egyet.

A grófnak szórakozást kelle szereznie, ezt ő igen is jól tudta, s azért tartá magát kora reggeltől késő éjszakáig a tárgyak folytonos cserélésével foglalatosságban. Szellemét akár önnüködés, akár különemü munkák olvasása, akár sakkjáték, vagy levelezés, vagy csekély dolgokbani láthatólag élénk részvéte által tartá mozgásban, mindig a szórakozás utáni vágy kínos sürgetésének engedett. Neki nem lehetett a múltra, sem a jövőre gondolnia, és tudta, hogy minden pillanatot foglalatosságban kell töltenie, hogy a kétségbeesés daemonának hatalmába ne jusson.

* * *

„Doktor, ma eljő *Gasser* szobrász, és az én fin-torképemet megörökíti,“ szolt hozzám egy reggel a gróf derültebb kedvben az én jó nőm engem kétszeresen akar birni. Jöjjön ide és szemlélje e történetet. Majd elhivatom önt.“

Valóban a gróf kitünőleg sikerült szobrának létezését egyedül csak e magas hölgy gondoskodó

szeretetének köszönhetjük. Széchenyinek a legszivrehatóbb korszakából való képe hazájára és a világra nézve el volna veszve. A gróf korábbi időből való arcképei közül egy sem érzékítné őt meg oly igazán és varázsoló módon szemeink előtt, mint e szobor. Ezelőtt két nappal láttam újra az eredetit, melynek keletkezését két év előtt szerencsém volt figyelemmel kísérni; ő az, ki áldásdúsan él az emberek emlékezetében.

A grófné sok fáradsággal bírta a gróf beleegyezését kinyerni; ez sokáig ellenzé: „azon alkalmatlan kívánatot, hogy egy oly lény többszörítettessék, ki a maga csupa egyedüliségében is ráunt magára.“

Gasser a grófnő meghagyásából a grófnak bemutatattott. A művész genialis személyisége az eredeti, élesen körvonalozott természeteket kedvelő grófra nem maradhatott hatás nélkül.

Ő nyilatkozott *Gasserre* és néhány versenytársára vonatkozólag a lángelme áldása, a tehetség kimondhatlan fáradozásai, és végre oly sok ezernek nyomorúságos működése felől, kik a szép iránti érzés képességét tévesztik csak gyakran össze a teremtő tehetséggel. Kiben a képesség megvan, a szépet érezni, könnyen azon tévedésbe esik, hogy ugyanazt ő elő is tudja teremteni.

A tehetség is talál mindenütt hézagokat, melye-

ket ki kell pótolni, mi a munka folyamát megzavarja és ez utóbbinak élvezetét megkeseríti, mert élvezetet kell a munkának adni, hogy érjen valamit, és az alkotás fáradságainak, mint ilyeneknek nem kell terheseknek lenni.

A szobor első alkotási napja érkezett; 1858. augusztusban.

A gróf ígérete szerint magához hivatott. Beléptemkor az utolsó szobában *Gassert* egy ablaknál felállított hatalmas agyagbábon a mintázás első kezelésével látám elfoglalva. A könnyen kényszeríthető tömeget már a feJVázlat szerint idomítá, míg a gróf tréfásan csevegve a szobában fel s le járkált. Néhány lépésnyire a szobrásztól ült a grófné, a falárnyékában, a szobor költöik észülésébe mélyedve.

Felsőges embereknek mily ritka triásza, kiknek erkölcsi jelentősége már külső megjelenésükben élénken és félreismerhetlenül nyilatkozik.

Én ezen eredeti alakok bájos csoportját, ezen szép, oly különbözőleg egyénített fejeket nem bírtam elegendőleg nézni.

A gróf látható felindulásban lépdelt fel s alá, csak ritkán állapodva meg, midőn az élesen kémkedő művész nyugtalanságát észrevette, vagy ha a grófné által szelíd szavakkal megállapodásra szólított. Ő a többszörítés gondolatával nem lát-

szott kiengesztelődni, mert nem kerülte el figyelmemet, hogy néha könyes szemmel és szemrehányólag tekintett a grófnéra, mintha mondani akarná: „Érdemes-e fáradságra az én fájdalomban feloszló lételemet agyag- és márványban halhatatlanítani?”

E jelenet végtelenül megható volt, én hallgatva vonultam egy szögletbe és átengedém magamat e pillanat ünnepélyességének.

A gróf lassankint derültebb lön, és vidám kitörésekben kezdé a jelenlévőket álmodozó elmerültségökből felébreszteni. Ugy tett, mintha agyagból való hasonmásának időnkint fogantatba vett befőcskendezése neki boszúságot szerezne, mintha ő azzal egyet érezne. Néha közvetlenül a szobor előtt állt meg, hogy azt majd gunyoros fájdalommal, majd metsző hidegséggel szemlélje, míg a művész e kifejezéseket előidéző hangulatnak minden árnyéklatait elvetve, az egyensúlyba jövő vonások legkedvezőbb mozzanatát használta fel, hogy az ellesett képet megtestesítse.

Néhány ülés után, melyek azon egymásra következő napokon tartattak, nyerve lön a vakidom és végre a gypsminta, mely műtételeket a gróf, a grófné és legöregebb fia jelenlétében engedett végrehajtani. Így az eredeti minta elkészült, mely most

már sok száz meg száz utánzásban örökíti a nagy hazafit.

A gypsminta később fehér márványban lett ki dolgozva és a művész még néhány nappal a gróf halála előtt öt meglátogatá. De a szenvedő igen zavartnak mutatkozott, s házi nyugalmanak történt megháborításáról panaszkodott, és nem tudta magát egy helyben ülésre határozni.

* * *

Legújabbidőben a grófnak Görgenné asszonyhoz intézett néhány levele tétetett a hirlapokban közzé. Ezeknek a beküldő szándéka szerint azon általánosan nyilvánult szemrehányást kelle megsemmisíteniök, hogy gróf Széchenyi a körülmények sürgető parancsának daczára legtávolabbról sem vétetett felügyelet alá és így a kétségbeesésnek kegyetlenül átengedve, életének véget vetett. Ha a gróf az intézetet soha el nem hagyá vala is, mindazáltal szellemi kincsei szó- és tettben az emberiségnek hasznot hajtottak volna. De még ezen föltevéstől is eltekintve, a szerencsétlen hazafi és martyrban minden körülmények között meg kellett volna az embert tartani. Dr. Görgen két év előtt egy az öngyilkosságra vonatkozó szóvitánk alkalmával így nyilatkozott : „Lássa ön, ezen sors vár a mi grófunk-

ra is.“ Igen élénken emlékezem ezen pillanatra. E nyilatkozat ijesztő egykedvűséggel történt, épen oly mellesleg vetve oda, mint midőn a doktor egy izben így szólt előttem: „Lássá ön, nekem nagy félpohár theámhoz ebédután húsz darab czukor kell.“ Egy nemzet vesztesége, egy család könyei, az orvosi kötelesség, az intézet hivatása, mindez őt ekkor talán épen nem vagy csak igen elmosódott körvonalokban látszott háborgatni.

De néhány szót azon leveleknek dr. Görgen által történt közzététele felől, melyeket a gróf Gör-genné asszonynak írt. Ezek tartalma a közönség részéről mindenféle gyanúra adott okot. Ki mindkét érdekelt személy jellemével közelebbi ismeretségben állott, ezen levelek értelmezésében könnyen fogja magát tájékozhatni, és a tömegnek tapintatlanul felköltött gyanúját egy pillanatra sem fogja osztani. A szegény nő sorsa *Börne* szavaira emlékeztet: „Bizonyára az a legszomorúbb minden halálnemek közt, ha valaki oly betegségben hal meg, melyben más szenved.“

Már az én időmben az ősz férfiúnak gyakran nyilvánított óhajta volt, finom műveltségü, jószívü háziasszonyát néha magához kérni, részint hogy annak társaságában felderüljön, részint hogy minden kényelmét illető kívánságai a legelső és legha-

tályosb kéz által töltessenek be. Görgenné asszony késznek nyilatkozott időnkinti látogatásokra, és a szellemdús férfiúvali társalgásának bája kárpótlása volt az egyedüllét és nélkülözés néhány szomorú órájának.

A gróf több ízben nyilatkozott előttem ezen nő elismerésreméltó jósága és gondossága felől, azonban némi kis elmulasztásokat és hanyagságokat pikáns tréfákkal tudott írásaiban megboszúlni. Meglehet, hogy a nyíltszívű hölgy előtt ezen gunyoros kitörések értetlenül maradtak, de különben is az ő beegyezésével ezek közzététele sohasem történnék volna meg. A negatio hatalmas szelleme, mely nem ritkán a gúnyor nyájas álarczába tudott rejtőzni, a hívő, viaszfogékony, költői kedély előtt értetlennek valának.

* * *

1858-ban az intézetet elhagytam. Magánviszonyok idézték elő ezen lépést, és ámbár megválásomkor a gróf szivreható szavakkal mondá, hogy e kiléptem daczára mint vendéget még eztán is reményl látni, ezentuli látogatásokat e házba nem volt lehetséges tennem. Ez idő óta az intézetbe soha be nem léptem, és a szeretett boldogtalan öszt soha többé nem láttam.
